



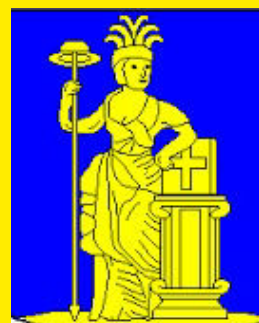
Jaargang 49 / 2021-1

EDE. — Militaire woningen. 10568



DE ZANDLOPER

Uitgave van de Vereniging Oud Ede
Verschijnt viermaal per jaar



ALLES VOOR DE DOE-HET-ZELVER

Verf Hout Wandplaten Behang
Raamdecoratie Gereedschap IJzerwaren Electra

Dit alles natuurlijk bij:

DOE-HET-ZELF MARKT

ELBERT JANSEN V/H DE NOOY

KOLKAKKERWEG 65 - 67 - EDE - TEL.(0318) 611680

Wij geven u een deskundig advies, zagen voor u en bezorgen gratis



OPTIEK SLOOF

Grotestraat 62 Ede

0318 - 64 04 79

info@optieksloof.nl

www.optieksloof.nl

Voorzijde omslag: Ingekleurde foto van de achterzijde van de woningen aan de Artillerielaan en links de achtertuinen van de woningen gelegen aan de oostzijde van de Infanterielaan. Dit gebiedje had de bijnaam 'De Kampong'. In het midden van de foto is de watertoren van Ede zichtbaar (fotonr. HME 300310).

Zie pagina 3 e.v.



DE ZANDLOPER

Van het Bestuur.

Zoals u ziet heeft deze Zandloper een iets ander formaat: het standaardformaat van de drukker met als voordeel dat de voorbereidingstijd korter is en de levertijd iets zekerder.

Bij De Zandloper 2020-4 kreeg u de factuur voor de contributie 2021. Helaas ging daar het automatisch noemen van uw *lidmaatschapsnummer* mis. Jammer want iets meer werk voor onze administratie, maar verder geen probleem. Velen van u hebben de € 17,50 al overgemaakt, waarvoor onze dank.

Helaas krimpt ons ledenbestand door natuurlijk verloop. Dus de aloude oproep: haal een bekende over om lid te worden. Die € 17,50 per jaar is een beperkte drempel en voor de Vereniging is een flink ledental wel belangrijk.

De Vereniging ontving met warme hand van ons lid *Arie Melissen* naast door hem gemaakte foto's ook een aantal schilderijen/aquarellen/tekeningen van *Wim Mulder* (Emmerik 26-03-1908 – Otterlo 28-03-1992). De Vereniging had al werk van Wim Mulder en deze aanvulling met onder meer een afbeelding van het jachthuis Hubertus is zeer welkom.

Uitgave van de Vereniging Oud Ede jrg 48 - februari 2021

Portret Lucia Thueré	2
Huisvesting van beroeps- militairen	3
De Kraats - een nieuwe ver- klaring van een oud toponiem	12
Ede en Pella USA	16
Een halve eeuw Ede - 4	19
Edese Hessenwegen en Jac. Gazenbeek	25
Het 'koophuis op den hoek'	30
Colofon	32

2021 is het *Jaar van het Landschap*. Door Corona in de eerste maanden vooral van en in het landschap zelf te genieten en daarna ook te zien in twee mooie exposities, die het Historisch Museum Ede nu aan het voorbereiden is. In Cultura Erfgoed komt een selectie van de prachtige foto's die *Marten Idema* ons heeft nagelaten, en samen met het Nationaal Tegelmuseum in Otterlo vanaf oktober een expositie met originele aquarellen van *Marjolein Bastin*. Daarnaast realiseert Cultura Erfgoed voor twee *klompenpaden* 'augmented reality,' waardoor je al wandelend via je telefoon wordt geïnformeerd over waar je loopt.

Onder leiding van Wim Bruijnes is er de afgelopen maanden met hulp van

websitebouwer Marco Houtgraaf (www.webwerkplaats.nl) gewerkt aan een nieuwe website voor de Vereniging. Bij lezing van dit nummer moet de website in de lucht zijn. Gewoon onder dezelfde naam: www.oudede.nl. Op de nieuwe site zijn de Zandlopers doorzoekbaar en zijn de objecten van de Vereniging, die door het HME worden beheerd en opgeslagen op de site van Collectie Gelderland, rechtstreeks te vinden.

Dankzij onze (succesvolle) verkoop van *Verhaal van Ede* kregen we veel nieuwe e-mailadressen van leden. Mocht dat van u er nog niet bij zijn, geef het dan graag alsnog door. Als wij uw e-mailadres al hebben, heeft u rond 15 januari een nieuwjaarsgroet van ons gekregen.

Zoals het er nu naar uitziet, kan er in april geen algemene ledenvergadering in Cultura worden gehouden. Wij verwachten dat we opnieuw per mail en per post verantwoording over 2020 zullen afleggen en voorstellen doen voor 2021, waaronder een noodzakelijke statutenwijziging.

Van harte gezondheid toegewenst,

Simon van de Pol, voorzitter

Portret Lucia Thueré

De Vereniging heeft onlangs bij kunsthandel Simonis & Buunk een meisjesportret gekocht van *Lucia (W.L.) Thueré*, geschilderd door *Maria Wandscheer* (olieverf, gedateerd 1902).

Lucia werd geboren op 24 april 1889. Ze woonde aan de Stationsweg (Villa Jaoba) en was een buurmeisje van de familie Wandscheer.

Ze werd verpleegster, later hoofdverpleegster van de AKU in dienst van bedrijfsarts Th. Heimans. In de bezettingsjaren nam zij, als alleenstaande vrouw, in haar villa 17 joodse onderduikers op, sommigen al vanaf 1941. Na de oorlog werkte ze als wijkverpleegster.

Zij was na haar pensionering zeven jaar een actief en betrokken bestuurslid van de Vereniging Oud Ede.

Lucia Thueré werd 72 jaar; ze overleed op 28 mei 1961.



Correctie: In de vorige Zandloper (2020-4) stond op pagina 17 een luchtfoto met in de cirkel Vulcano; echter niet aan de Frankeneng, zoals aangegeven, maar aan de Bunschoterweg.

De carnavalsauto op pagina 16 reed niet in Maastricht, maar in Den Bosch.

Huisvesting beroepsmilitairen bij de opstart van de eerste kazernes

Frans van Oort en Paul Standaart

De gemeente Ede is begin 20e eeuw vooral een agrarische gemeenschap. Slechts nabij het station laat zich enige groei zien, zoals Hotel Welgelegen, waar ook (bespannen) wagens worden verhuurd, en de machinefabriek van Henneman (fabricage van koffiebranders) in de panden waar voorheen varkensslachterij Levi was gevestigd. Ook is er een begin van villabouw langs de Stationsweg, nadat aan het eind van de 19e eeuw toestemming was gegeven om binnen een strook van 70 meter vanuit de weg te bouwen.

Maar daar komt verandering in. In 1898 is de *persoonlijke dienstplicht* ingevoerd. Door de toename van het aantal militairen zijn meer en grotere onderkomens nodig, dus kazernes. Ook de toenmalige oefenterreinen voldoen niet meer aan de eisen van de tijd. De legerleiding wil moderniseren en dat vraagt grotere concentraties van legeronderdelen. Gelet op de ruimte en het terrein wordt gekozen voor de *Veluwe*.

In de zomer van 1900 wordt de burgemeester van Ede, *jhr. F.S. op ten Noort*, benaderd door het Ministerie van Oorlog met de vraag of de gemeente Ede gronden ter beschikking kan stellen voor de vestiging van een aantal landmachtonderdelen. De burgemeester kan slechts melden dat de gemeente zelf geen geschikte gronden heeft, maar de buurten Maanen en Ede-Veldhuizen wel.

De burgemeester legt de vraag van het Ministerie voor aan de buurten. De onderhandelingen verlopen vlot. De geërfden van Veldhuizen gaan op 20 september 1900 akkoord. Met het Ministerie wordt overeengekomen, dat een deel van de grond wordt aangekocht voor de bouw van de kazernes en dat een ander deel, door gebrek aan geld bij het Ministerie, in erfpacht wordt uitgegeven met een optie op koop na 20 jaar.

De buurt Maanen gaat vijf dagen later akkoord met de verkoop van het heideterrein tussen station, Stationsweg en de grens met de buurt Ede-Veldhuizen. Deze laatste buurt bedingt nog wel een aantal voorwaarden. Zo moeten de wegen in het gebied toegankelijk blijven en het stuk heide in erfpacht moet in gebruik blijven om plaggen te steken en schapen te weiden. Eind 1900 wordt deze overeenkomst notarieel bekrachtigd.

Het meest opmerkelijke bij deze overeenkomst is dat de gemeenteraad er niet aan te pas komt. Burgemeester Op ten Noort is vanwege de economische impuls voor zijn gemeente groot voorstander van de vestiging van de legeronderdelen. De gemeenteraad is er in meerderheid waarschijnlijk tegen. De burgemeester onderhandelt dan ook zelf namens het Ministerie met de buurten. In principe gaat het slechts over de verkoop van grond en niet over de vestiging van kazernes en oefenterreinen. (Een vergelijkbare situatie inzake de verhouding burgemeester-raad zien we later nog eens bij de totstandkoming van het tuindorp rond het Poortplein begin jaren 20; zie De Zandloper 2019-3.)

De buurten, ook genaamd buurschappen of marken, zijn gemeenschappen van grondeigenaren die binnen een bepaald gebied de daarbij behorende gronden, zoals akkers, weiden en woeste grond, beheren. Door de komst van de Markewet van 1886 en door de modernisering van de landbouw verdwijnen de buurschaporganisaties langzamerhand. In heel Nederland worden de buurtgronden verdeeld onder de rechthebbenden en/of verkocht aan derden. De buurt Ede-Veldhuizen is nog één van de laatste bestaande buurten.

Kazernebouw gaat in hoog tempo

In 1904 vindt de aanbesteding plaats van de eerste twee infanteriekazernes, namelijk de *Mauritskazerne* en de *Johan Willem Friso-kazerne*. De bouw gaat voorspoedig en de benodigde vergunningen worden snel en zeer soepel afgehandeld. De daarop volgende vier jaren zal er op het kazerneterrein flink worden gebouwd.

In december van dat jaar 1904 komen nog de aanvragen en de vergunningen voor onder andere een kantinegebouw, een badinrichting en een scherm- en gymnastieklokaal.

Eind 1905 wordt er weer vergunning verleend voor de inrichting van het kazerneterrein en de bouw van voertuigloodsen. Dit krijgt een vervolg in 1906 voor de bouw van een magazijn voor wapens, het 'arsenaal' en een apotheek aan de Eikenlaan. Naast deze apotheek zijn het jaar daarop nog twee ziekenbarakken verzezen.

Naast infanterie-eenheden komen ook onderdelen van de artillerie naar Ede. Hiervoor worden de kazernes *Kool* en *Van Essen* gebouwd (aanvraag en start bouw in 1906). Ook deze eenheden hebben bijgebouwen nodig, en zo worden in 1907 vergunningen afgegeven voor onder andere 2 privaat-gebouwen, 2 scherm- en gymnastiekgebouwen, 2 keukengebouwen, 2 kantinegebouwen, 2 werkplaatsen met beslagloods en hoefsmederijen, 5 stallen, 1 ziekenstal, 1 havermagazijn en een magazijn voor hooi en stro.



Het oude apotheekgebouw, later militair hospitaal aan de Eikenlaan. In het midden de huizen van de Artillerielaan. (foto J.W. van Scherrenburg, HME 370318)

Zeker in die tijd moet voor het dorp Ede de bouw van deze kazernes (hoogbouw en een immense hoeveelheid aan gebouwen) een gigantische omwenteling teweeggebracht hebben.

Huisvesting dienstplichtigen

Al op 1 mei 1906 komen de eerste militairen naar Ede. De primeur heeft het Infanterie Regiment uit Bergen op Zoom, gevolgd door het Infanterie Regiment uit Utrecht. De dienstplichtige militairen worden gehuisvest in de nieuwe gebouwen die voldoen aan de voor die tijd nieuwste eisen. Zo zijn de gebouwen aangesloten op het waterleidingnet en betrekken de kazernes gas van de Edese gasfabriek.

Bij het welkomstwoord van de Regimentscommandant aan de zojuist gearriveerde troepen zegt hij: *'De kazernes (Maurits- en Johan Willem Friso-kazerne, red.), twee schone gebouwen, zullen u het leven veraangenamen. Een mooie natuur omringt u en beter dan elders vindt ge hier terreinen om u te oefenen.'*

Vooral in de beginperiode worden ook de onderofficieren, officieren en hoofdofficieren, de beroepsmilitairen dus, gehuisvest in deze gebouwen.

Dienstwoningen voor gehuwde beroepsonderofficieren

In 1905 dient de Eerstaanwezend Ingenieur te Arnhem, de Kapitein Van Stolk, een aanvraag in voor de bouw van onder andere tien dubbele woningen voor gehuwde militairen. Dit krijgt in het jaar daarna een vervolg door de aansluitende bouw van nog eens tien dubbelwoningen.

GENIE.
1905.
BESTEK N^o. 202.

4^e COMMANDEMENT.

EDE.

De Begrooting bedraagt:
f 82000.--

BESTEK en VOORWAARDEN, met Teekening in 1 blad, naar welke op Vrijdag 25 Augustus 1905, te *Arnhem*, onder nadere goedkeuring van den Minister van Oorlog, door den Eerst aanwezende-Ingenieur te *Arnhem*, in het openbaar zal worden aanbesteed:

**Het bouwen van een kazernement te EDE (11^{de} Gedeelte),
Woningen voor gehuwde Militairen,**

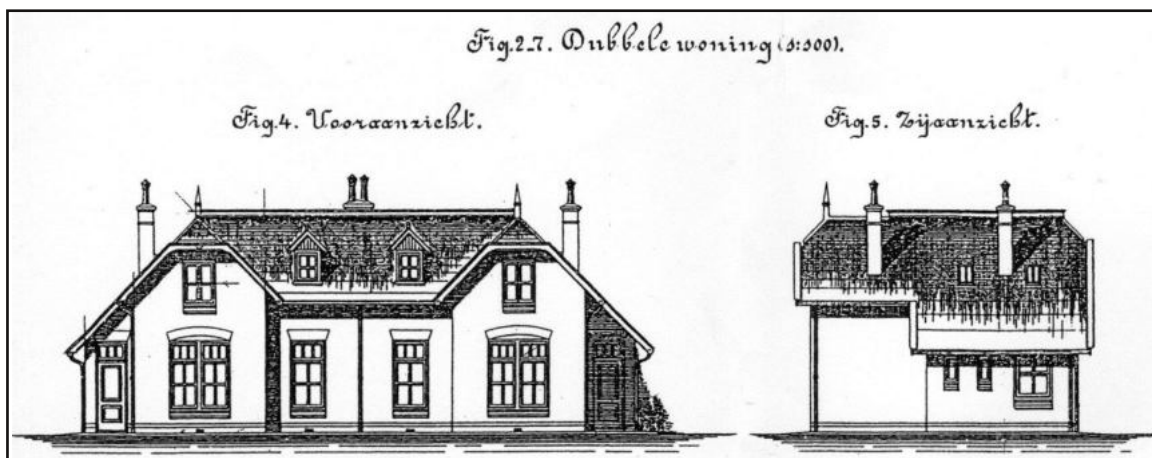
onder het beheer der Genie te *Arnhem*.

ARTIKEL I. ALGEMEENE OMSCHRIJVING.

1. **Omschrijving.** Het Werk bestaat in:
A. Het verrichten van grondwerk;
B. Het maken van 10 dubbele woningen;
C. Het maken van afsluitingen;
D. Het maken van wegen.

Gezien door ons Burgemeester en Wethouders
van EDE, den 13 aug 1905 N^o. 229

Burgemeester.



Tekening van voor- en zijaanzicht van de militaire woningen

Voor de beschrijving van de woningen maken we gebruik van het 'Onderzoeksrapport Kazernecomplex Ede-West' (van: drs. J.C. van 't Hof en drs. M.A. Kooiman), waarin dit uitgebreid aan de orde komt.

Hoofdvorm en dak

Alle huizen, gebouwd door de Genie en in eigendom van Defensie, zijn - behoudens latere wijzigingen - identiek. Ze hebben aan de voorzijde één bouwlaag, aan de achterzijde twee. Ze zijn voorzien van een afgeplat schilddak met steekappen voorzien van wolfeinden. De daken zijn gedekt met rode kruispannen. In het voorste dakschild bevinden zich twee dakkapellen. De daken zijn voorzien van windveren. Dakkapellen (met zadeldakje, windveer en latwerk), pironen (versierde afdekking op een hoek of punt van een dak), windveren en pannen zijn bij alle panden nog vrijwel gaaf. De huizen zijn in baksteen opgetrokken.

Voorgevel

De voorgevels zijn symmetrisch. Ze zijn als volgt opgebouwd. In het midden een teruggelegen partij met twee vensters onder strekken, oorspronkelijk vierruits draairaam met drieruits klepraam (nergens meer origineel). Aan weerszijden is een topgevel met wolfsdak (zadeldak met aan de uiteinden afgeschuinde toppen), voorzien van een gekoppeld venster onder segmentboog (zelfde opbouw als bij de vensters in het midden; nergens meer origineel, de geprofileerde kozijnen meestal nog wel). Het boogveld is niet

Tekening van de geplande bouw. Het in zwart uitgevoerde deel is de bouw van het 1e deel in 1905 en het in rood uitgevoerde deel is de aanvullende bouw uit 1906. Aan de linkerkzijde loopt de Bennekomsche weg (later de Stationsweg); tussen de eerste dubbele rij woningen loopt de Infanterielaan en rechts de Artillerielaan. (Samengestelde tekening door René van der Schans)

versierd. In de toppen een klein venster (oorspronkelijk een stolpvenster, nog aanwezig bij Klinkerbergerweg 73 en Artillerielaan 24). Geheel links en rechts is een uitbouw onder een doorgetrokken dakschild, waarin zich de ingang bevindt. Bij verschillende huizen is deze partij gewijzigd door een portiek te maken (o.a. bij Artillerielaan 18 en 24).

Zijgevels

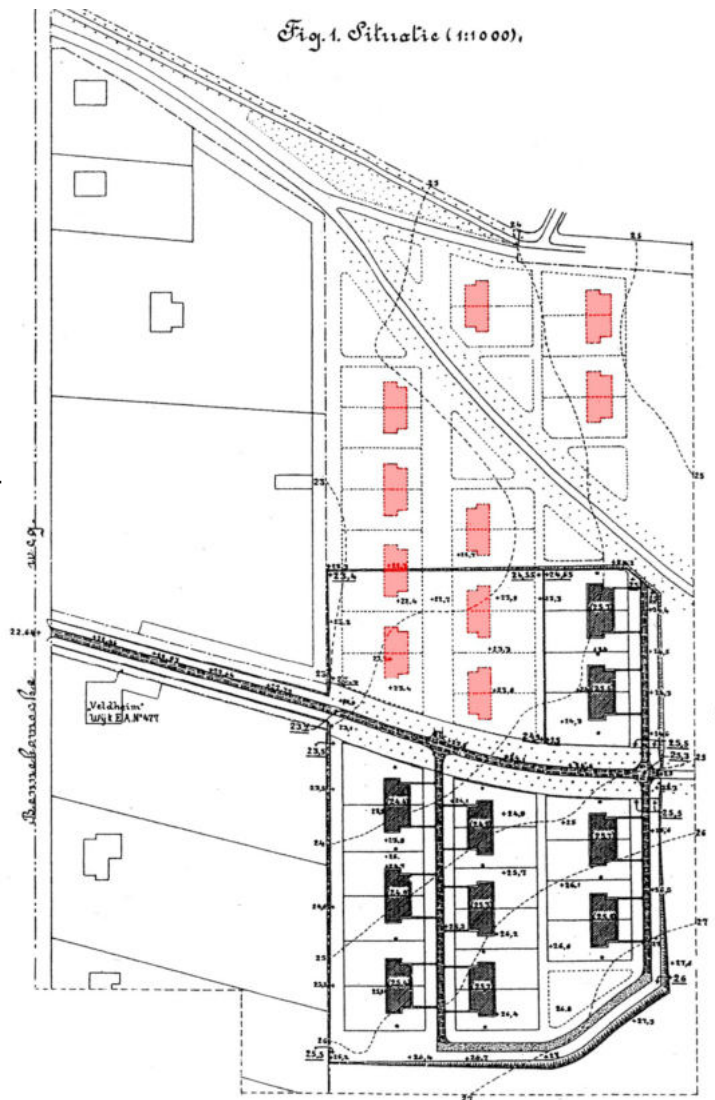
De zijgevels waren van oorsprong voorzien van twee kleine vensters (gang en w.c.) en een groot venster. Deze situatie is niet overal meer aanwezig.

Achtergevel

De achtergevels zijn, in tegenstelling tot de gevarieerd opgezette voorgevels met topgevels, wolfeinden enz., zeer vlak gehouden. Ze zijn twee bouwlagen hoog en worden afgesloten door een smalle strook pannen. Oorspronkelijk (meestal nog steeds aanwezig) waren er vier traveeën in het hoge gedeelte (vensters zoals in de voorgevels; meestal niet meer aanwezig) en links en rechts keukendeuren.

De eerste bewoners

De onder leiding van de Genie gebouwde woningen zijn gelegen aan een tweetal straten, namelijk de Infanterielaan en de Artillerie-



Ingekleurde foto van de achterzijde van de woningen aan de Artillerielaan en links de achtertuinten van de woningen gelegen aan de oostzijde van de Infanterielaan. Dit gebiedje had de bijnaam 'De Kampong'. In het midden van de foto is de watertoren van Ede zichtbaar. (HME 300310).

laan. Deze straten zijn vernoemd naar de in het garnizoen gelegen onderdelen en lopen evenwijdig aan de Stationsweg. De Infanterielaan loopt bijna in het verlengde van de Klinkenbergerweg.

In het reünieboekje *'100 jaar militaire woningen en hun bewoners in Ede'* treffen we een overzicht aan van de bewoners met naam en beroep van rond 1916 en 1928. Alle bewoners zijn militair; wat opvalt is dat er in deze periode (twaalf jaar) zoveel verhuizingen hebben plaatsgevonden. Er zijn maar een paar gezinnen die in deze tijdspanne daar ook daadwerkelijk de volle twaalf jaar hebben gewoond.

Uit de adresboeken van Frouws

Adres	ADRESBOEK 1916 - 1917		ADRESBOEK 1928	
	Naam	Beroep	Naam	Beroep
MW 40 A02	Waal J. van der		Bink J.	Sergt. maj.
MW 39 A04	Oosterhagen J.H.	Wachtm. cavalerie	Voogd L. de	Opp. wachtmeester
MW 38 A06	Nachtegaal J.W.	Sergt. inf.	Neef J.B. de	Sergt. majoor.
MW 37 A08	Peddemors H.J.	Wachtm. artt.	Disselen H.K.	Sergeant verpleger
MW 36 A10	Verbon J.W.H.		Welman H.J.	Opp. wachtmeester
MW 35 A12			Brouwer R.W.	Sergt. maj.
MW 34 A14	Dudink G	Korp. kok	Dudink G	Korp. kok
MW 33 A16	Welters P.M.	Korp. inf.		
MW 32 A18			Felix C.	Opp. wachtmeester
MW 31 A20	Kesteloo W.	Sergt. maj. inf.	Kloprogge J.J.	Adj. ond. off.
MW 30 A22	Bijl H.	Opp. wm. veldartt.	Hietkamp G.A.	Sergt. Inf.
MW 29 A24	Flach K.L.A.	Sergt. maj. inf.		
MW 01 101	Hurk J.A. van den	Hoefsmid	Nijs J. de	Sergt. kok
MW 02 102	Vries H. de		Maarle J.N.R. van	Opp. wachtmeester
MW 03 103	Zwartheveen H.	Wm. cav.	Spits C.P.	Sergt. majoor
MW 04 104	Altena G.H.	Adj. ond. off. veldartt.	Buenk J.	Wachtmeester
MW 07 105	Hof C.J. van 't	Adj. ond. off.	Rietveld M.C.	Opp. wachtmeester
MW 05 106	Kooij J.	Opp. wm. veldartt.	Ridder G. de	Sergeant
MW 08 107	Kraak P.	Opp. wm. veldartt.	Volmer D.	Wachtmeester
MW 06 108	Hollebrands A.	Opp. wm. veldartt.	Hollebrands A. Rooij A. de wed. van	Adj. Onderofficier van der Hoeven
MW 11 109	Bouwhuis J.	Sergt. Inf.	Pierick J.F. ten	Sergt. majoor
MW 09 110	Sakkers A.A.		Sakkers A.A.	Adj. ond. off.
MW 12 111	Wiersum E. van	Mil. hoefsmid	Slot S.	Sergeant
MW 10 112	Gunsteren C.J. van	Sergt. tamboer	Don A.G.	Opp. wachtmeester
MW 15 113	Arends J.H.	Militaire hoefsmid	Gossiean J.L.	Wachtmeester
MW 13 114	Funcke B.	Sergt. inf.	Funcke (Funk) B.	Sergt. maj.
MW 16 115	Bakker J.K.O.	Adj. ond. off. veldartt.	Schuijlenborgh J.G. van	Wachtmeester
MW 14 116	Türkow A.J.	Opp. wm. artt.	Wehrmeijer J.P.	Korp. hospitaal
MW 17 117	Lamers J.P.A.	Sergt. maj. inf.	Bellink Ch.A.	Sergt. maj.
MW 19 118	Kraak P.J.D.	Hoefsmid cavalerie	Driessen A.	Fourier
MW 18 119	Weert F.J. van	Sergt. maj. inf.	Kalma J.	Adj. ond. off.
MW 20 120	Pagie J.W.	Sergt. maj. inf.	Diesen C.F.J.M. van	Wachtmeester
MW 23 121	Frank M.		Karssen J.M.	Sergeant
MW 21 122	Koning J.	Mil. hoefsmid	Jansen J.L.	Sergeant
MW 24 123	Bender P.F.L.	Sergt. maj. inf.	Rooij G.P. de	Sergeant
MW 22 124	Soetekouw D.	Opp. wm. cav.		
MW 26 125	Hensbergen P.Th. v.		Bolderman G.J.G.	Sergeant
MW 25 126	Berendsen H.L.	Sergt. maj. inf.	Wetering C.R. van	Sergeant
MW 28 127	Valkenburg J.J.Th.		Pierik D.J.	Fourier
MW 27 128	Enkelstroth J.		Simons G.J.	Fourier
MW 41	Vrij P.G.	Mil. apotheker		
MW 42	Nuhn P.A.N.	Adj. ond. off.		
MW 44	Hardeveld H. van	Opp. wm.		
MW 45	Kroes A.C.	Wm. veldartt.		
MW 46	Strang van Hees G.	Opzichter genie		

Bij het vergelijken van de adressen en namen van de bijbehorende huurders uit 1936 met die van 1928 wonen er nog 19 militairen, 4 niet-militairen en van 17 adressen zijn de huurders onbekend.

Maar in 1941 geeft de overzichtslijst aan dat er nog slechts 4 militairen daar woonachtig zijn, 29 niet-militairen, 5 onbekend en tenslotte 2 woningen die zijn ingericht als politiebureau.

Ontruiming

Op 30 juni 1950 vordert huiseigenaar, het Ministerie van Oorlog, 30 woningen die bewoond worden door niet-militairen. Dit moet binnen één maand zijn beslag krijgen. Deze woningen moeten beschikbaar worden gesteld aan Indische militairen die uit Indonesië repatriëren.

De gemeente Ede moet zorg dragen dat de gedupeerde gezinnen uit de gevorderde huizen die op straat zijn komen te staan, weer van onderdak worden voorzien.

Sloop van een aantal woningen

In 1970 wordt de rust in het wijkje van de Artillerielaan en de Infanterielaan danig verstoord. Er wordt aangekondigd dat er een flat voor 250 bejaarden zal worden gebouwd op een stuk grond dat wordt begrensd door de Van Heutzlaan, Eralaan en Artillerielaan. Deze grond heeft de gemeente Ede indertijd gekocht van het Rijk. En dit stuk grond is nu doorverkocht. Ook een stukje Eralaan (van de Artillerielaan tot de MGD, de Militair Geneeskundige Dienst) valt ten offer aan het plan. Aan de Artillerielaan zullen vier dubbele woningen worden gesloopt en hetzelfde geldt ook voor de vier dubbele woningen aan de noordoostzijde van de Infanterielaan. Deze woningen vallen in de groenstrook (tuin) van het nieuwe flatgebouw.

Uiteindelijk zal het overgebleven deel van de Infanterielaan worden verbonden met de Klinkenbergerweg om een parallelweg voor de Stationsweg te creëren. Dan zal ook de straatnaam *Infanterielaan* verdwijnen en wordt het geheel *Klinkenbergerweg*.



Bejaardenhuis 'De Klinkenberg' in 1980. Voor de bouw hiervan zijn een aantal woningen aan de Infanterielaan en de Artillerielaan gesloopt. Nu staat het gebouw zelf op de nominatie gesloopt te worden (FHME 323046).



Uitsnede van de Grootchalige Basiskaart Nederland (GBKN) met hierop aangegeven het gebouw 'De Klinkenberg' en tevens de resterende, van oudsher, militaire woningen (in grijs aangegeven) Het geheel ligt aan de Klinkenbergerweg en de Eikenlaan, en loopt van west naar oost er midden door. De weg links is de Stationsweg (gemeente Ede, oud archief en afd. GEO).

Ook huisvesting voor de officieren

De bouw van woningen voor gehuwde onderofficieren door de Genie krijgt geen vervolg voor de officieren. Woningen voor deze doelgroep worden verkregen door inschakeling van particuliere initiatieven.

Al in 1904 koopt de Arnhemse industrieel G.C. Otten een stuk grond ter grootte van 0.31.90 ha., zijnde heide en hakhout, van de Buurt Maanen. De grond ligt aan de nieuw aangelegde Kazernelaan, die vanaf de Stationsweg oostwaarts loopt. Het perceel is gelegen aan de zuidzijde van deze weg. (In 1913 krijgt dit deel van de Kazernelaan de naam Berkenlaan).

In 1906 wordt het gedeelte heide doorverkocht aan de N.V. Edesche Bouwmaatschappij,



De Berkenlaan deed vroeger zijn naam eer aan. Het was een zandweg met aan weerszijden een soort wandelvoorziening. Ook is deze weg al voorzien van straatverlichting. Rechts de zogenaamde officierswoningen. (foto: HME 300600).

die de grond verkavelt in elf percelen. Eén perceel heeft een oppervlakte van 0.09.37 ha., twee percelen zijn 0.03.40 ha. en acht percelen zijn 0.02.50 ha.. Voor deze laatste tien kavels wordt een bouwaanvraag ingediend (bouwaanvraag 21 sept. 1906; bouwvergunning op 27 sept. 1906) en de te bouwen woningen worden te koop aangeboden als 'huis en erf'.

In dat zelfde jaar koopt C. den Ouden, directeur van de Edesche Machinefabriek één kavel, G. Otten koopt er drie, evenals de Edese arts C. A. H. Weijer. Ook G.J. IJssel de Schepper, wethouder van de gemeente Ede, koopt er drie.

In 1907 worden de woningen door de Edesche Bouwmaatschappij opgeleverd. Deze huizen, gelegen aan de huidige Berkenlaan, zijn vooral in de beginperiode verhuurd aan de in Ede gelegerde officieren en zijn, net als de kazernes, voorzien van alle luxe uit die tijd, zoals gas en stromend water.

In 1920 verkopen de eigenaren van de zogenaamde officierswoningen alle panden tegelijk aan de Algemene Kunstzijde Unie (AKU, later bekend onder de naam ENKA). In die tijd is ook de AKU-fabriek gebouwd. Vanaf het moment van aankoop worden de woningen ook verhuurd aan kaderpersoneel van het bedrijf.

Bouwstijl van de woningen

Het ontwerp van deze woningen kan men plaatsen onder de stijl *neo-renaissance*, een 19e-eeuwse internationaal verspreide bouwstijl waarin wordt teruggegrepen op motieven uit de bouwkunst uit de tijd van de Renaissance. In Nederland wordt naar de bouwkunst uit de Gouden Eeuw gekeken. Daartoe behoren onder andere de trapgevels, speklagen, de kenmerkende horizontale lijnen, die de gevels in vakken verdelen en blokken. Voorbeelden van neo-renaissance in Nederland zijn het Rijksmuseum en het Centraal Station

in Amsterdam en de oudste Edese kazernes. De bouw van de woningen aan de Berkenlaan is in hoofdlijnen gebaseerd op het ontwerp van de nieuw gebouwde Mauritskazerne.

Wat we ook zien bij deze huizen is dat de afmetingen zijn gebaseerd op hoog en diep en vooral smal. Dit is nog de oude stijl die bij het leger wordt gehanteerd, doordat in de oude vestingen en vestingsteden de ruimte voor woningbouw meestal beperkt was.

Er zijn ook nog aanpassingen gepleegd en wel vlak na WO II. Toen zijn de trapgeveltjes aan de voorkant van de hoekwoningen verwijderd. De sloop is waarschijnlijk een gevolg van de bombardementen van 17 september 1944, waarbij de directe omgeving zwaar werd beschadigd (onder andere een voltreffer op de R.K. Kerk).

Ook de opperofficieren onder dak

In 1907 worden aan de Stationsweg (nummers 31, 33 en 35) een drietal grote geschakelde woningen door timmerman-aannemer Jacobus Nijenhuis uit Ede gebouwd. De architect is de Edenaar Albert Kool. De formele opdrachtgever is de Hollandse Maatschappij voor Onroerende Goederen te 's Gravenhage, maar deze handelt waarschijnlijk in opdracht van het Ministerie van Oorlog. De huizen krijgen respectievelijk de namen *Regina*, *Sonnevanck* en *Zuiderhoek*. Deze prachtig gebouwde woningen worden vooral in deze beginperiode het onderkomen van de opperofficieren.

Toewijzing woningen aan militairen

Vanaf het begin van de kazernebouw is veel aandacht besteed aan de huisvesting van de beroepsmilitairen die in Ede gelegerd zijn. Buiten de in dit verhaal genoemde woningbouw zijn, door de jaren heen en op meerdere plekken, woningen bestemd voor militairen.

Zo is bijvoorbeeld bekend dat in 1906 in Ede-Zuid aan de 1e en 2e Parkdwarsstraat 36



De woningen aan de Stationsweg (foto; RE 31198, gemeentearchief Ede)

woningen zijn gebouwd. (Meer over de Parkdwarstraten in een volgend nummer van De Zandloper). De bouwstijl is typerend voor de Genie, maar deze woningen zijn nooit in het bezit van het leger geweest. De woningen waren in eerste instantie bestemd voor de huisvesting van spoorwegpersoneel en bouwvakkers die aan de kazernes bouwden. Diverse auteurs melden dat deze woningen later zijn toegewezen aan beroepsmilitairen, maar een onderbouwing ontbreekt.

Ook verrezen hier ruime villa's bestemd voor officieren. Zo ontstaat het Park Maanen, in de volksmond het Maanderpark en later simpelweg 't Park genoemd.

In 1929 zijn er nog 28 woningen gebouwd voor onderofficieren in de Kolkakkerbuurt dankzij een initiatief van woningbouwvereniging Ede.

Ook verrijzen er woningen aan de Dr. Hartogsweg voor de officieren. Andere huisvestingen volgen o.a. in Ede-West, Bloemenbuurt, Vogelbuurt, Ede-Veldhuizen 1 en 2 en Maandereng.

Bronnen

- Drs. J.C. van 't Hof en drs. M.A. Kooiman; **Onderzoeksrapport Kazernecomplex Ede-West**
 - Wim Belgraver; **1905-2005 100 jaar militaire woningen en hun bewoners in Ede**
 - Gemeente Ede, oud archief
 - Wikipedia; **Neo Renaissance**
 - **Honderd jaar Garnizoen Ede**
 - **Ede Zuid; van buurschap tot stadsdeel; Wonen, Huisvesting militairen.**
 - **Kees van Lohuizen; De Stationsweg in Ede, de geschiedenis van een laan met allure.**
 - **René van der Schans, Verbeteren en aanpassen van het getoonde kaartmateriaal**
-

De Kraats, nieuwe verklaring voor een oud toponiem

Jan Kijlstra

Ten westen van Bennekom ligt op een dekzandrug een buurschap, dat is ontstaan in de Middeleeuwen, maar waarvan de oorsprong al verder terug ligt. Het buurschap bestaat niet meer, maar de naam nog wel.

In zijn proefschrift *Bodemkunde en bodemkartering in hoofdzaak van Wageningen en omgeving* (Wageningen, 1936) geeft dr. W.A.J. Oosting een verklaring voor het woord *Kraats*. Hij denkt dat de naam ontstaan is uit *krets*. Kretsgronden zijn dan gronden waarop de zeis bij het maaien een krassend geluid maakt. Een niet-bevredigende verklaring. Dat kretsen' (krassen) zou dan worden veroorzaakt doordat het blad van de zeis vlakliggend over de bodem gehaald wordt, en zo het gras afsnijdt. En omdat deze bodem klei bevat, zou dit verschijnsel optreden; klei is immers fijngemalen rots, en kleigrond bevat daarom veel 'kleine stukjes rots', die verantwoordelijk zouden zijn voor dat krassende geluid bij het maaien. Alleen: het toponiem Kraats is niet gegeven aan grasland, maar aan een gebied dat op een dekzandrug ligt. En op dat zand lagen wel akkers, en er zal ook gemaaid zijn met een zeis, maar of dat 'kraste', c.q. een krassend geluid maakte?

De verklaring van Oosting is ook overgenomen in *Een Veluws dorp* (Bennekom, z.j.), een bundel die is uitgegeven ter ere van ir. Van Hoffen, een man die veel voor Bennekom heeft betekend. In dat boek worden ook nog enige andere mogelijke verklaringen genoemd. Zoals die van Moerman in *Nederlandse aardrijkskundige namen* ('s-Gravenhage, 1938), die stelt dat de naam Kraats een verband heeft met de Veenendaalse wolweverij.

De *kretse* (Zuid-Nederlands voor kaarde) werd gebruikt in de wolkammerij. Een kaarde (ook wolkam) is een kam waarmee wolspinners de vezels van de wol ontrafelen en evenwijdig leggen, zodat ervan een draad kan worden gesponnen. Hij bestaat uit een platte plank met een handvat. In de plank zijn kleine spijkers geslagen. Tegenwoordig wordt wol machinaal geeraard, maar er zijn nog steeds handkaardes te koop. De afbeelding hiernaast toont een stel. Voor handmatig kaarden van wol zijn twee kaardes nodig, de wol wordt ertussen geklemd en de kaardes worden in tegengestelde richting bewogen; hierdoor worden de vezels parallel gelegd, zodat er een draad van kan worden gesponnen.



De plant *Grote Kaardenbol* wordt ook wel weverskaarde genoemd. In Wikipedia lezen we: *‘Als wolkaarde is de weverskaarde nooit gebruikt. De stekels van deze zaadbol zijn daar niet sterk genoeg voor.’* Eveneens in Wikipedia lezen we: *‘De bloemhoofdjes van de kaardenbol werdenn in de Middeleeuwen gebruikt voor het ruwen van gevold wollen laken, hiertoe werden een aantal van deze kaardenbollen in een kruisvormige houten houder bevestigd. Later zijn er zelfs speciale machines ontwikkeld voor het ruwen van weefsels met behulp van de kaardenbol. De bloemhoofdjes werden daartoe op stalen pennen geregen. Een dergelijke machine staat nog opgesteld in het Nederlands Textielmuseum te Tilburg.’*

Wolkammerij

De ‘kaarde’ of ‘kretse’, een gereedschap (plank met spijkers) werd dus gebruikt in de wolkammerij. Kaarden was een voorbereiding voor het spinnen. De kaardebol of weverskaarde werd gebruikt voor de nabewerking van fijn geweven en ‘gevolde’ wollen doek (het zogeheten laken). Door kaarden kwamen losse draadjes en lusjes omhoog. De ‘droogscheerder’ verwijderde deze dan met een grote schaar. Het resultaat was een bijzonder glad weefsel. Op een beroepenprent van Jan Luijken (rechts een deel daarvan) zien we een droogscheerder aan het werk, rechts achter hem wordt het laken geeraard.



Weverskaarde met kaardebollen (Wikipedia)

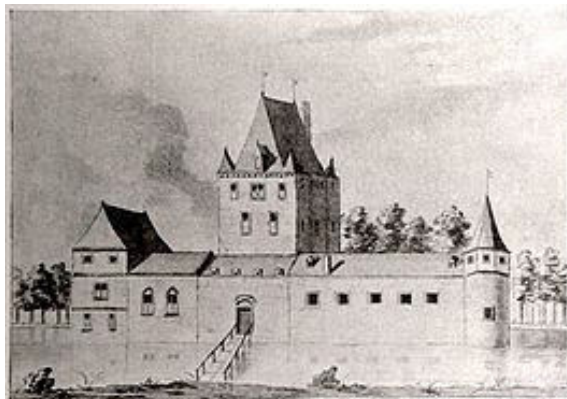
Maar laken werd in Veenendaal niet geproduceerd, de Veenendaalse wolindustrie gebruikte voornamelijk wol van heideschape. Deze wol is geschikt voor breiwool, of grof weefsel (sajet), maar niet voor laken, waarvoor dunne en gladde, egale draden nodig zijn. De lakenindustrie gebruikte dan ook vooral de wol van voor die kwaliteit wol gefokte schapenrassen. Het heideschaap was in de eerste plaats een producent van mest, de wol was een bijproduct.



In *Nederlandse plaatsnamen* (Leiden, 1956)

oppert dezelfde Moerman als verklaring voor de naam Kraats nog dat dit een afkorting kan zijn van de heiligennaam Pancratius.

Aan de oostzijde van de Grebbeberg lag vroeger een kasteel, *Ter Horst*. Een grensburcht van de bisschop van Utrecht, één van de vele versterkingen in de zuidelijke Gelderse Vallei, grensgebied en bron van conflicten tussen de bisschoppen van Utrecht en de Gelderse hertogen. Dat kasteel werd bewoond door Utrechtse kanunniken. En zij hadden, als geestelijken, een kerk. Nou ja, een kleine kerk, een kapel. Deze kapel, bij kasteel De Horst, was gewijd aan *St. Pancratius*. Het lijkt wat ver gezocht om het toponiem De Kraats te verbinden aan *St. Pancratius*. Naar deze 'ijsheilige' is ook nog een dorp in Brabant vernoemd: *St. Pancras*. Niet *St. Pancratius*.



Ter Horst (ca 1730) (Wikipedia)

In *Een Veluws dorp* wordt ook opgemerkt dat de naam Kraats herhaaldelijk in de archieven voorkomt, onder andere in de leenakteboeken (1686, 1721) en in de zogeheten Maencedulle van Ede (tweemaal in 1758). Dit klopt, en het toponiem komt dan niet alleen bij Bennekom voor.

Schurft

In het *Etymologisch Woordenboek* van De Vries (Leiden, 1971) is ook het woord *krets* opgenomen. Als verklaring wordt gegeven: *metaalafval*. Het zou dan gaan om een afleiding van *kratzen*. Verwezen wordt naar het lemma *krassen*. Dit sluit aan bij de Grote van Dale, waar we vinden: '*Krets (ook wel Krats): 1) schram, en 2) jeukende huidziekte, schurft: je kunt de krets krijgen. Een kretsborstel is een draadborstel om houwen of groeven in metaal schoon te maken.*'

En het werkwoord *kretsen* (*kretste*, heeft gekretst) heeft ook twee betekenissen: *1) Krassen (als geluid) c.q. (als beweging) krabben, krauwen, en 2) met de kretsborstel schoonmaken of matten: Mat of dof maken. Een kretser is dan ook: 1) krabber, schraper (ook: lucifer), en 2) arbeider die metaal met staalborstel of een zandstraal matteert.*

Een van de verklaringen die De Vries voor *krassen* geeft is *crassen*, dat voorkomt naast *cratsen* en *cretsen*. Ook merkt hij op dat het in de weverij gebruikte *cracchen* ontleend is aan *cratzen*.

Kreits

En De Vries verwijst ook naar *kreits*. Daarbij komt de betekenis *kampplaats* naar voren als zeer oude betekenis van een kring die voor bepaalde doeleinden (sacrale of andere) van het omliggende gebied werd afgeperkt.

Een Kraatsweg (onder andere in Bennekom, Ede en Harskamp) zou dan een weg kunnen zijn die vanuit een nieuwere nederzetting naar een oudere, mogelijk sacrale, plek voert. In Bennekom is dat een mogelijke verklaring, het dorp is immers als het ware vanaf de dekzandrug '*tegen de stuwwal opgekropen*'.

Maar in Ede is die situatie niet herkenbaar. Overigens vinden we in Wekerom, aan de Wekeromse Buurtweg, een boerderij *De Kraats*.

En aan de Kraatsweg in Harskamp (waar ook een zijweg is met de naam Kraatsweggetje) is een boerderij *De Kraats* bekend



Van Dale kent ook kreits: 1) (*thans alleen dichtertlijk*) kring; reeks van zaken die een kring vormen; 2) wat door een kring omsloten wordt en vervolgens ook de ruimte die erbinnen ligt: de kreits der aarde, de wereld; 3) in 't bijzonder hemelsfeer; 4) gebied, sfeer waarvan een persoon of zaak het middelpunt is; 5) (hist.) elk der tien districten waarin het Duitse Rijk onder Maximiliaan I was verdeeld.

Met name 2 maakt het verleidelijk om Kraats te interpreteren als kreits, kampplaats of (latere op die plek ontstane) kampboerderij.

Een wel erg vergaande verklaring kwam enige tijd geleden via een e-mail aan de Vereniging Oud Ede binnen. De heer Van Wageningen uit Beek Ubbergen noemt een heel oud boek, de *Codex Laureshamensis*. Daarin staan veel oude namen van plaatsen, toponiemen. Eén daarvan is *Cacradesheim*, en volgens hem is dit de oorsprong van de naam De Kraats. De eerste lettergreep 'Ca' zou getransformeerd zijn in 'De', en 'Crades' zou zijn geërodeerd tot 'Kraats'. Waarbij, zo schrijft hij 'Heim', zoals in veel plaatsnamen, zou zijn weggevallen 'als vanzelfsprekend iets'. Probleem bij deze interpretatie is dat uit de Codex de locatie van Cacradesheim nauwkeurig af te leiden valt, en dat dit het tegenwoordig *Kekerdome* in de Ooipolder ten oosten van Nijmegen is.

Al met al hebben we nog steeds geen bevredigende verklaring voor (De) Kraats. Opvallend is dat het toponiem alleen gevonden wordt in de gemeente Ede, aan de westzijde van de Veluwe stuwwal.

In Ede (Veldhuizen) en Bennekom is sprake van oorspronkelijk akkerbouwgebied op dekzand. In Harskamp is geen duidelijk gebied aanwijsbaar, maar is alleen de naam Kraatsweg bekend. Maar ook, net als in Wekerom, een boerderij De Kraats.

Familienaam

Er is een andere benadering denkbaar. De *familienaam* Van de(r) Kraats komt veel in onze regio voor. Een 'van'- naam duidt doorgaans de plek aan waar de naam zijn oorsprong vindt. Wie Van Ede heet zal doorgaans stammen uit een familie die zijn wortels in Ede heeft. Daarbij is het interessant om te zien dat er verschuivingen optreden. Zo was er ooit een zoon van een zekere Reijer, die daarom Reijer's zoon genoemd werd. Dat verbasterde tot de familienaam Reijerssen. Toen vervolgens een Jan Reijerssen de boerderij Schothorst pachtte, ging hij zich Jan Reijerssen van Schothorst noemen. Dat zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met het feit dat kinderen vaak naar (groot)ouders werden vernoemd, en zo konden er tegelijkertijd meerdere personen zijn met de naam Jan Reijerssen. Door de naam van de boerderij toe te voegen werd de pachter van Schothorst uniek geïdentificeerd. In een later stadium viel Reijerssen weg, en werd de familienaam Van Schothorst.

En zo kan ook de familienaam Van de Kraats zijn ontstaan. Die verwees dan naar de naam van een boerderij. Zoals gememoreerd vinden we in Wekerom en Harskamp een boerderij De Kraats. In Ede (Veldhuizen) en Bennekom is geen boerderij meer aan te tonen. Maar het is zeer waarschijnlijk dat deze er wel geweest zijn. Een Kraatsweg was immers een weg die naar een (de) Kraats voerde. Eerst kreeg een lokatie een eigen naam, dan (eventueel) pas de weg die er naar toe leidde.

Omdat de familienaam Van de Kraats in onze omgeving veel voorkomt, zal het ook een al oude familienaam zijn, die in vele generaties aan veel afstammelingen is overgedragen. En zo is het niet ondenkbaar dat de familie die als eerste Van de Kraats ging heten, en op een boerderij met de naam De Kraats leefde, zich verspreidde in de regio. Immers, alleen de oudste zoon nam het boerenbedrijf over. Andere zonen konden, als ze ‘eigen baas’ wilden blijven, alleen een andere boerderij stichten of overnemen (bijvoorbeeld door een huwelijk met de dochter van een boer zonder zonen). En het is van alle tijden dat, als er inderdaad een nieuwe nederzetting ontstond, deze dan vernoemd werd naar de plaats van afkomst. Zeker als er voldoende afstand tussen de bedrijven was, vormde het geen probleem dat er meerdere boerderijen met dezelfde naam ontstonden. Het is tegenwoordig een wat weggezakt onderwerp, maar aan de hand van toponomische gegevens werden zo migraties van bewoners van gebieden onderzocht. Tegenwoordig is onder andere DNA-onderzoek een daarvoor ingezette techniek.

Eénmansessen

Het zou dus kunnen dat de, hoofdzakelijk tot de gemeente Ede beperkte, spreiding van het toponiem De Kraats zijn oorsprong heeft in één enkele locatie, een boerderij. Een kampboerderij op een al oudere locatie. En dan heeft Bennekom de beste papieren. Op dekzandruggen als die van de Bennekomse Kraats was al heel vroeg sprake van agrarische activiteit. Het dekzand zorgde voor ‘droge voeten’ en akkers in een (omringend) nat gebied. Dat natte gebied zorgde voor het onmisbare water en voor weidegrond en hooilanden. De boerderijen in die tijd waren kampongningen, ook wel *éénmansessen* genoemd: een boerderij, omringd door akkerland, met daaromheen een (hout)wal.

We moeten dan terug naar de Germaanse tijd, de tijd waaruit het, in het etymologische woordenboek van De Vries genoemde, begrip *kreits* stamt: een kring die voor bepaalde doeleinden van het omringende gebied werd afgeperkt. En dat is precies wat een kampboerderij was: een voor akkerbouw met een wal (plus de door het opwerpen daarbij ontstane sloot) afgeperkt gebied rond een boerderij. Zo’n wal had twee functies: het vee werd daardoor op het eigen terrein gehouden, en de akkers werden beschermd tegen wild (of loslopend vee van andere boerderijen). En door die wal ontstond een voor bepaalde doeleinden (boerderij met omringende akkers) van het omringende gebied afgeperkte kring of kreits. En dat werd dan *Kraats*, een kampboerderij op een plek die al heel lang aangeduid werd met Kreits”. Waarbij een sacrale achtergrond zeer wel denkbaar is, maar moeilijk aan te tonen valt.

EDE & PELLA-USA

door Evert van de Weerd

Inleiding

Ernst van de Weerd werd in 1766 geboren in het buurtschap Manen bij Ede. De naam Van de Weerd was toen al ingeburgerd en in 1811 niet veranderd. Een mogelijke verklaring van de naam Van de Weerd: van laaggelegen land.

Met zijn eerste vrouw Jantje Hendriksen kreeg Ernst tien kinderen, van wie de laatste, Rik, in 1811 werd geboren in het buurtschap Doesburg bij Ede. Deze Rik was mijn

In De Zandloper 2020-3 stond in het artikel ‘Een halve eeuw Ede’ ook iets over de emigratie van Edenaren naar Noord-Amerika, onder andere naar het stadje Pella in Iowa.

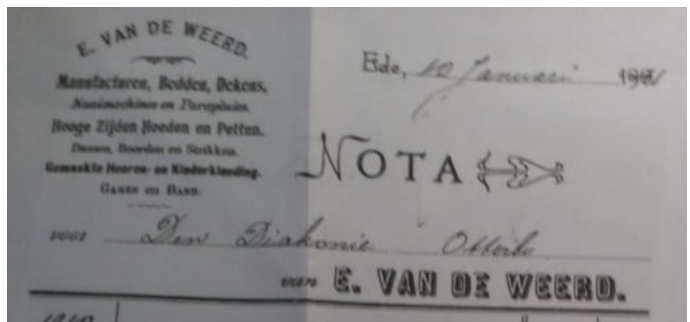
Tot die emigranten behoorde ook een voorouder van Evert van de Weerd, herenmode-winkelier en schrijver over vooral militaire geschiedenis, vaak ook in De Zandloper.

Reden voor hem om zich te verdiepen in de connectie Pella – Van der Weerd.

betovergrootvader. Hij trouwde in 1836 met Reijertje Schouten; zij kregen twee kinderen, maar bij de geboorte van de jongste, Reijer, in 1839 overleed zij. Rik hertrouwde in 1840 met Bartje Esmeijer en zij kregen zes kinderen, met in 1853 als laatste Jacob. Deze Jacob en Reijer waren dus (stief)broers. Reijer van de Weerd was 1,60 lang volgens de militiekeuring en werd uitgeloosd in 1858. Hij trouwde in 1865 met Cornelia van Reuler. Zij kregen in 1865 Rik en in 1867 Woutertje. Ze vertrokken in 1869 naar Amerika, en wel naar Pella in de staat Iowa.

Edese tak Van de Weerd

Van de Edese tak vestigde zich Jacob in de Grootestraat (nu Notaris Fischerstraat) met een winkel in galanterieën t/o het huidige Fischerhuis. In 1875 trouwde hij Jacobje Goor en in 1879 werd mijn grootvader Evert geboren die op zijn beurt in 1903 Johanna Oostmeijer trouwde en tegenover zijn vader en bijna naast het Fischerhuis in 1903 een winkel in manufacturen, heren- & kinderconfectie en bedden begon. Hij handelde in hoge hoeden voor bruiloften, begrafenissen en (ambtelijke/kerkelijke) functionarissen. Geen damesconfectie! Waarschijnlijk droegen de vrouwen, zeker boerenvrouwen, toen nog klederdracht met wijde rokken en losse bovenstukken. Donkere japonnen waren in de minderheid en alleen bij stadsmensen ingeburgerd.



Evert had een druk bestaan: met kar en paard de boer op te gaan, vooral naar Otterlo, Harskamp en Wekerom, terwijl mijn oma de winkel runde. Naast manufacturen dus ook heren- en kinderkleding. Voor mannen waren er toen donkere c.q. zwarte kostuums (colberts zelden) en voor dagelijks gebruik stofjassen, kielen, manchester broeken en idem klettervesten alsmede blauwe- en khaki-overalls. Ik heb ze ook nog verkocht.

Mijn vader Jacob, geboren in 1910, nam deze winkel over in 1934 en trouwde in hetzelfde jaar met Mechtelina A. Knijff. 1935 was mijn geboortjaar ik kwam na de militaire dienstplichtjaren in 1956 in de zaak.

Ds. H.P. Scholte

Dominee Scholte speelde een rol in de Afscheiding van 1834 en vertrok in 1847 met 850 landgenoten naar Noord-Amerika. 'Zijn' emigranten zeilden over de oceaan naar Baltimore, al biddend en scheepsdekken schrobbend! Eerst dachten ze aan Texas als vestigingsplaats, maar het was daar te heet. Missouri viel af vanwege de slavernij. Iowa was net ontgonnen en had vruchtbare landbouwgrond. Kort voordat Ds. Scholte en zijn aanhang er zich vestigden waren de Indianen er verjaagd. In Pella was ds. Scholte naast prominent dominee ook 'manus(je) van alles'. Hij stierf aldaar in 1868 als 'Domie Skoltie'.



Amerikaanse tak Vander Wert

Reijer ging dus naar Amerika, naar Pella, met zijn vrouw en twee kinderen. Ze maakten deel uit van een groep emigranten uit Ede van 11 kostwinners, 10 vrouwen en 34 kinderen. Officiëel was 'lotsverbetering' het motief voor hun emigratie, maar armoede en religie waren de werkelijke redenen. Reijer werkte eerst als boerenknecht en kocht in

1877 een boerderij in het dorpje Black Oak bij Pella. Intussen waren daar in 1871 nog zoon Evert en in 1876 dochter Bertha geboren. Deze Evert trouwde in 1900 met Eva Brand en was een aantal jaren burgemeester van Pella. Evert en Eva kregen vier kinderen. Eén er van, Cornelis Vander Wert, geboren in 1905 en leraar van beroep, was de vader van Frank die in 1933 werd geboren. Deze Cornelis bezocht Ede begin jaren zeventig en toen spraken wij met elkaar. Hij was Rotarian en zag mijn naam op de lijst van de Rotary in Ede. Vandaar het contact destijds. Hij was toen op reis naar Pullach bij München waar zijn zoon Frank woont. De vader van Frank overleed in 1979.



Eva en Evert, 1900

Pella

In 2000 telde Pella 10.000 inwoners waarvan zeer veel van Hollandse afkomst. Ouderen kunnen nog een soort Saksisch c.q. Zuid-Gelders veramerikaanst dialect spreken en verstaan. Aan de toegangswegen staan borden met 'Welkom'. Er is een Molengracht met veel winkels met trapgevels en de dominerende windmolen, een replica van de Edese Doesburgermolen. In mei is er het tulpenfestival met klompdans en Hollandse klederdracht en stoepveegwedstrijden. Pella telt circa 35 kerken van meestal gereformeerde huize.

Neef Frank

Vander Wert

Frank heeft zijn dienstplicht vervuld in Duitsland en was in 1956 luitenant bij de Amerikaanse Luchtmacht.

Hij ging naar de navigator-opleiding in Texas en volgde cursussen voor verkenning navigators en nucleaire wapensystemen.

In 1964 startte hij als captain-navigator op de nieuwe viermotorige B-58 bommenwerper.



Deze Convair supersonic Hustler bommenwerper had drie bemanningsleden (piloot, navigator/bombardier en Defence Systems Operator) en kon in die tijd al ruim 2.000 km p/u vliegen. Frank heeft zelfs met deze B-58 sneller dan Mach-2 (2450 p/u) gevlogen.

Na zijn afscheid bij de US Luchtmacht in 1976 ging hij studeren en werd doctor in education en gaf colleges op diverse universiteiten in Europa. Hij woont met zijn Duitse vrouw Ruth in Pullach bij Munchen. Frank en ik hebben jarenlang contact onderhouden.

Een halve eeuw Ede - 4

Carel H.H.J. Verhoef

De scheuring in de Hervormde Kerk Ede

Binnen elke geloofsgemeenschap vindt men gelovigen die het niet eens zijn met een deel van de officiële kerkelijke leer. Wie in de rooms-katholieke kerk een afwijkende mening heeft, blijft vrijwel altijd onder de paraplu van de katholieke wereldkerk. Binnen protestantse kerken leidt een andere opvatting in bijna alle gevallen tot een *kerkscheuring*. In de Nederlands Hervormde kerk is dat in de negentiende eeuw tweemaal het geval geweest. In 1834 trad een aantal orthodox gelovigen uit de kerk. Deze zogenaamde *Afscheiding* ging aan Ede geruisloos voorbij.

Bij de tweede uittreding van orthodoxen uit de hervormde kerk, in 1886, bleef Ede niet buiten schot. Dit was de zogenaamde *Doleantie* onder leiding van Abraham Kuyper. Kuyper en zijn volgelingen meenden, evenals hun voorgangers bij de Afscheiding, dat de leer van de hervormde kerk te vrijzinnig was geworden. Zij hielden vast aan de ware gereformeerde leer zoals die op de *Synode van Dordrecht* in de jaren 1618-1619 was vastgelegd. *Doleren* betekent klagen; zij beklagden zich over de te liberale, modernistische, vrijzinnige koers van de hervormde kerk. Zij meenden dat de kerk daardoor uiteen zou vallen. Dankzij hun actie is dat inderdaad gebeurd.

In Ede maakte al in 1866 een klein deel van de hervormden zich los van hun kerkgenootschap. Zij vormden een *Gemeente onder het Kruis*. Begin juni 1887 ging een tweede groep van de Edese hervormden onder leiding van de heer Cavaljé 'in doleantie' (over G.J.C. Cavaljé zie ook het vorige nummer van De Zandloper) . In de Oude Kerk werden weliswaar de Statenvertaling en de psalmberijming van 1773 gebruikt en zong men de psalmen op hele noten en in een uiterst traag tempo, maar volgens de streng-calvinistische groep-Cavaljé was de prediking niet orthodox genoeg. De groep wilde terug naar de *Dordtse kerkorde* van 1619, terug naar de wortels van het Nederlandse gereformeerde protestantisme.

Na de Cavaljé-school financierde Cavaljé ook een kerkgebouw. Dit werd zijn voormalige koetshuis aan de Molensstraat. In dit 'Koetshuiskerkje' kreeg Cavaljé een ereplaats: een bank met luifel. De groep kreeg spoedig een eigen voorganger. Dit werd schaapherder *Gijsbertus Davelaar*, die een diploma voor gods-dienstonderwijzer bezat. 'Herder Davelaar liet zijn witgewolde kudde aan een ander over om menselijke schapen te gaan weiden', zo staat in een van de boekjes van H.J. Nijenhuis (zie ook De Zandloper 2016-1).

Dit artikel is gebaseerd op enkele gesproken columns van de auteur voor Radio Ede FM over een aantal onderwerpen uit zijn boek: *Ede 1850-1900. Een Veluws dorp op de drempel van de moderne tijd*, Dieren, 2019. (In de boekhandel € 19,95; leden van de VOE € 16,50, verkrijgbaar in Cultura.)



A. Kuyper, 1837-1920



G.J.C. Cavaljé, 1824-1905
(HME 321748)

Davelaar deed zijn werk met veel inzet en overtuiging. Zijn traktement bedroeg *f* 800 per jaar. De kerkenraad hield rekening met tegenvallende inkomsten uit de collecten en bepaalde dat in dat geval het traktement kon worden verlaagd tot *f* 600. Heer Davelaar preekte dus behalve voor zijn toehoorders, ook voor eigen portemonnee: hoe meer kerkgangers, hoe meer collectegeld, des te minder kans op verlaging van zijn traktement.

Spoedig kwam er in de kerkenraad kritiek op Davelaar: hij preekte en catechiseerde te veel buiten Ede. Daarmee bezorgde hij zichzelf een aardige aanvulling op zijn traktement, maar daardoor verwaarloosde hij het huisbezoek in Ede. Hij beloofde beterschap. In 1890, enkele weken na zijn officiële bevestiging in het ambt van predikant, besloot hij toch maar te vertrekken. Kerkgangers met weinig zitvlees hebben dat niet betreurd. Meestal duurde het meer dan twee uur vóór Davelaar zijn preek met 'Amen' besloot.

De scheuring in de Edese hervormde kerk leidde tot een 'oorlog' tussen hervormden en gereformeerden. Men verstoorde elkaars erediensten. Tijdens de preek vlogen stenen door de ruiten en werd met klompen op de deur gebonsd. Toen voor de eerste keer in het 'Koetshuiskerkje' de doop bediend zou worden, was er een oloop van tierende hervormden in de Molenstraat. De doopvader moest via achtertuinen het kerkgebouw bereiken. Op straat kwam het tot scheldpartijen. Hervormden scholden de gereformeerden uit voor 'dolle' of 'dolerende'. Gereformeerde kinderen die op het plein rond de Oude Kerk wilden spelen, werden door hervormde kinderen afgetuigd.

In Bennekom patrouilleerden 187 soldaten uit Arnhem met de blanke sabel om hervormden en gereformeerden uit elkaar te houden. Elke zondag stationeerde de burgemeester tijdens de dienst tien veldwachters en een groep soldaten in de hervormde kerk. De dominee werd op weg naar het station uitgejouwd en bedreigd.

In 1892 verenigden de dolerenden zich met een deel van de Christelijk Gereformeerden tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. Het 'Koetshuiskerkje' was al gauw te klein. In 1903 betrokken de Edese gereformeerden de Noorderkerk aan de Amsterdamseweg.

Tot ver in de twintigste eeuw kochten hervormden alleen bij de hervormde bakker, kruidenier, melkboer en slager; omgekeerd kochten de gereformeerden alleen bij hun geloofsgenoten. In menige familie, vrienden-, kennissen- en collega-kring ontstond ruzie; er werden familie- en vriendschapsbanden verbroken. Godsdienst bleek andermaal een splijtzwam in de samenleving.



De gereformeerde Noorderkerk (GA13627)

De dominees en de kerkelijke moraal

In de negentiende-eeuwse dorps hiërarchie stond de dominee onbetwist bovenaan. Na hem kwamen de burgemeester, de dokter en de notaris. Wanneer een van deze notabelen passeerde, werd je geacht halt en front te maken en je pet af te nemen. Dominee was als man Gods, ook de man van gezag. Zijn invloed in de dorpsgemeenschap was bijzonder groot. Door zijn preken en door zijn optreden probeerde menig predikant het leven in het dorp binnen de perken van allemansfatsoen en vooral binnen de regels van de kerkelijke moraal te houden.

Dat viel niet mee, want de kerkelijke leefregels stemden niet altijd overeen met de vele vormen van bijgeloof en oude zeden en gebruiken die onder de negentiende-eeuwse Veluwe boerenbevolking nog wijd verbreid waren. Zelfs het geloof aan spoken en aanverwante geestverschijningen kwam nog veelvuldig voor. Dat sommige protestanten notabene bij rooms-katholieken wijwater ter genezing haalden, was de dominees een doorn in het oog. Ook de opvattingen van de toenmalige dorpsjeugd inzake kermisbezoek, drankgebruik en kaartspel konden niet door de kerkelijke beugel.

In zijn strijd tegen drankmisbruik stapte ds. Brouwer, vergezeld van zijn wandelstok, op gezette tijden een dranklokaal binnen om te zien of daar wellicht catechisanten aanwezig waren. Zijn komst was al voldoende. Zodra hij gesignaleerd was, glipten de jongelui via de achterdeur naar buiten. Ook van een van zijn opvolgers, ds. Kalshoven, is bekend dat hij, gekleed in lange jas, kuitbroek en steek, het oude domineestue, de jongens uit de kroeg haalde.

Sinds de Reformatie is in orthodox-protestantse kringen het kaartspel verboden. Wie desondanks in de huiskamer met zijn vrienden een kaartje legde, moest, wanneer ds. Brouwer passeerde, bliksemsnel 'des duivels prentenboek' opbergen in de hoop dat dominee niets had gezien.

Een veel ernstiger zaak waar achtereenvolgende Edese predikanten zich mee bezig hebben gehouden, was het maatschappelijk probleem van de *ongewenste zwangerschappen*.

Het probleem van de zogenaamde 'onechte', oftewel: 'buitenechtelijke' kinderen was niet nieuw. Reeds in de achttiende eeuw had dominee Van Irhoven zich hiermee bemoeid. Hij had een harde lijn uitgezet. In de kerk bestond al de regel dat onechte kinderen niet gedoopt konden worden. In 1724 stelde dominee Van Irhoven in een klassikale vergadering voor om 'onechte' kinderen, noch hun moeders enige ondersteuning door de diaconie te geven. Zijn voorstel werd aanvaard.



*Ds. J.D.B. Brouwer, predikant
Ned. Herv. Kerk te Ede, 1852-
1864*



*Ds. W.R. Kalshoven, predikant
Ned. Herv. Kerk te Ede, 1873-
1890*

Deze ongehuwde moeders bevonden zich in uiterst moeilijke omstandigheden. Door familie, kerk en gemeenschap werden zij aan de kant gezet. Meestal zonder inkomsten en met weinig uitzicht op een huwelijk waren zij aangewezen op hulp van ouders of van andersoortige liefdadigheid. Velen van deze maatschappelijke verschoppelingen waren veroordeeld tot de bedelstaf. De kerk van Ede met de dominees voorop verzaakte haar eerste christenplicht: de zorg voor de zwakken in de samenleving.

Ds. Heldring in Hoenderloo was een uitzondering. Hij stichtte omstreeks 1850 in Zetten een inrichting voor zogenaamde ‘gevallen meisjes’.

De Edese ds. Bähler heeft de bepaling inzake de doop in zoverre versoepeld dat ongehuwde moeders wel met hun kind naar het doopvont mochten, maar pas nadat zij in een kerkenraadsvergadering waren gekapitteld over hun wangedrag en beloofd hadden hun leven te zullen beteren. De dooplechtigheid werd echter niet met de zegebede voor de jonggeborene afgesloten.

Voor deze ongehuwde moeders was het bovendien wrang dat nergens over een boetedoening door de vader, voor zover bekend, noch over enige verantwoordelijkheid zijnerzijds, wordt gesproken. De vader ging kennelijk geheel vrijuit.

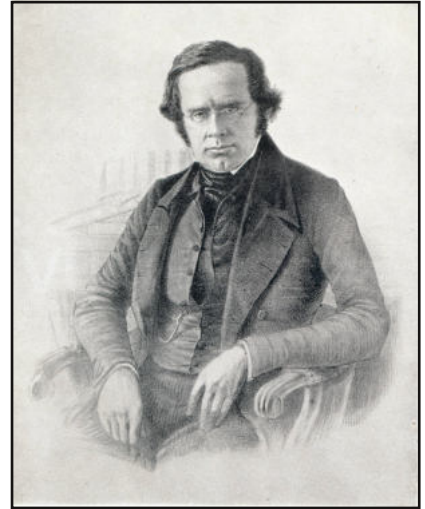
Een ander probleem waren de *echtscheidingen*. Echtscheidingen kwamen in de negentiende eeuw relatief weinig voor. Het was niet alleen een schande, maar ook in strijd met de kerkelijke regel: *‘Wat God heeft samengevoegd, scheid de mens niet’*. Bovendien was scheiden voor een vrouw bijna onmogelijk. Zij zou vrijwel altijd zonder inkomsten achterblijven.

De Edese ds. Brouwer zorgde voor de regel dat het kind van een gescheiden vrouw wel gedoopt kon worden, maar tijdens de doopdienst werd niet het doopformulier gelezen en werden aan de moeder geen vragen gesteld, want *‘de belofte van een echtbreker had toch geen waarde’*. Nergens een woord over maatregelen tegen de ex-man.

Gescheiden vrouwen werd bovendien de toegang tot het heilig avondmaal ontzegd. Dat laatste gold ook voor ieder die met justitie in aanraking en veroordeeld was geweest. Deze lieden kwamen onder kerkelijke censuur en dat betekende dat zij niet naar het heilig avondmaal mochten.

Al deze maatregelen hebben geen effect gesorteerd, want zo lezen wij in de Geschiedenis van Ede: *‘Edenaren van toen en (van alle tijden) zijn ook maar mensen en geen heiligen, al zouden alle kerkenraden en predikanten het nog zo graag anders willen.’*

Ook na 1900 koos de kerkenraad van de Nederlands Hervormde kerk in Ede bij het benoemen van een nieuwe predikant steeds voor een orthodox-protestantse voorganger



Ds. O.G. Heldring, 1804-1876
(ca. 1848)



‘Het witte kerkje op de bult’ te Hoenderloo, gebouwd in 1858 op initiatief van ds. Heldring (foto 2018).

van wie men mocht verwachten dat die de strenge kerkelijke moraal zou handhaven.

Verboden festiviteiten

Geen andere Veluwe gemeente was in de negentiende eeuw zo overwegend orthodox-protestant als Ede. In 1878 was bijna 98% van de Edenaren Nederlands Hervormd. Daarnaast was 1% rooms-katholiek, 0,3% Luthers, 0,2% joods en 0,3% andersgelovig. Eén man bekende niet gelovig te zijn.

Dat was eeuwen geleden heel anders. Middeleeuwen, toen in de Nederlanden de Tachtigjarige Oorlog tegen Spanje begon, was vrijwel de hele Veluwe bevolking rooms-katholiek. Dat veranderde toen Jan de Oude van Nassau, de oudste broer van Willem van Oranje, in 1578 stadhouders van Gelre werd. Hij heeft toen de inwoners het orthodox-protestantse geloof met harde hand opgelegd. De overgang naar het orthodox-protestantisme was niets minder dan een dwangbeking.

Dat betekende echter niet, dat de gelovigen ook de ingetogen, calvinistische levensstijl hebben overgenomen. *‘De Veluenaar was meer een feestvierder dan een kerkganger’*; hij hield van kermissen, markten en andere volksvermaken en liefst op zondag. Dat botste nogal eens met het plaatselijke gezag, want nadat de calvinisten in de zestiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden de baas waren geworden, werden veel oude gebruiken afgeschaft. Folkloristische evenementen als de van oorsprong heidense paasvuren, maar ook kermissen, theatervoorstellingen en dansen werden op den duur verboden. De zondagsheliging betekende het afschaffen van de markt en andere wereldse activiteiten op ‘de dag des Heeren’.

In Ede werd in de negentiende eeuw door de gemeenteraad, waar de orthodox-protestanten de meerderheid hadden, in een poging het drankmisbruik in te perken, een gedeeltelijk tapverbod ingesteld.

In 1851 was Mr. W.F.H. Baron van Wassenaer van Catwijck nog maar net gemeenteraadslid van Ede, toen hij voorstelde de kermissen te verbieden. Een kermis was een volksvermaak met koekenbakkers, kunstenaars, kiezentrekkers, waar gedobbeld werd en waar veel, heel veel bier werd gedronken. De kerkenraden van Bennekom, Ede en Otterlo ergerden zich al jarenlang aan dit goddeloze gedoe en stuurden ogenblikkelijk brieven met adhesiebetuigingen naar de raad. De raad heeft toen een commissie ingesteld. Die concludeerde dat kermissen volstrekt nutteloos waren en drankmisbruik, zedeloos gedrag en nodeloze geldverspilling veroorzaakten. Ingaande 1 januari 1853 werden kermissen in de gemeente Ede verboden.



Jan de Oude, graaf van Nassau-Dillenburg, 1536-1606. Was eerst lutheraan en overtuigd tegenstander van Calvijn en diens leer, maar bekeerde zich in 1572 tot het calvinisme (standbeeld Domplein, Utrecht, 2018).



Grotestraat, voorheen Boschpoortstraat met Oude Kerk (foto ca. 1903-7 - GA14578)

Daarmee werd de jeugd opnieuw van een mogelijkheid tot enig vertier beroofd. Zij pikte dat niet. Relletjes waren het gevolg.

De tragische achtergrond van bepaalde uitspattingen lag in het feit dat er voor de toenmalige jeugd geen enkele ontspanning was en dat 'de werkende klasse' in de kermistijd probeerde met behulp van alcohol en 'feesten' de ellende van het zware dagelijkse leven even te vergeten.

Er bleef nog één soort kermis over: de '*domineeskermis*'. Van zowel de intrede- als de afscheidspraak van een predikant, werd een feestelijke gebeurtenis gemaakt. Een eeuwenoud gebruik. Het hele dorp werd versierd. In de herberg was muziek en er werden kraampjes geplaatst waar van alles werd verkocht. N.B. op zondag!

Predikanten uit de omgeving en de mannelijke leden van de plaatselijke kerkelijke gemeente werden daarvoor uitgenodigd. Na afloop werd hen in de pastorie een maaltijd van erwten met vlees, rijstebrij met suiker, brood met kaas en natuurlijk wijn en bier aangeboden. Voor het gewone 'volk' waren er enkele vaten bier.

Als vliegen op de stroop kwamen uit naburige dorpen hele horden ongenode gasten naar de kerkelijke plechtigheid, die al gauw niets vrooms meer had. Meestal eindigde het festijn in een stevige knokpartij. De burgemeester riep dan de hulp in van de rijksveldwacht of van de marechaussee.

Het zal niemand verbazen dat ook dit soort kermis werd afgeschaft.

En toch... was er nog één mogelijkheid om even uit de band te springen. Dat was het '*Nieuwjaar wensen*'.

Volgens een oeroud gebruik trokken jongelui op Nieuwjaarsdag langs de huizen om de bewoners een 'Gelukkig Nieuwjaar' te wensen. Een goede gedachte, want je kunt je dorpsgenoten ook heel wat anders toewensen.

Helaas liep ook dit af en toe stevig uit de hand. Nadat er enkele jaren sprake was geweest

van dronkenschap en relletjes, vaardigde de Edese gemeenteraad in 1853 een verbod uit 'op nieuwjaar te wenschen langs de deuren'.

Toch wilde de raad nog een positief gebaar maken. Hij stelde voor een huis-aan-huiscollecte te organiseren en voor de opbrengst brood voor de armen te kopen. In de raadsvergadering werd het verbod op Nieuwjaarwensen met algemene stemmen aangenomen; de collecte met 9 tegen 3 stemmen weggestemd. Geen 'Nieuwjaarwensen langs de deuren' en ook geen extra brood voor de armen!

Zie voor de vindplaatsen van de gegevens voor dit artikel: Bronnen, Literatuur en Noten, pag. 255 t/m 272 van bovenvermeld boek).

Adriaan Blaas schrijft een jubileumboek over de firma Vaarkamp en krijgt daarbij enige ondersteuning vanuit de Werkgroep Geschiedenis van onze Vereniging. Naast feiten en vooral foto's van de uitgevoerde werken geeft Adriaan de verdieping door van dat uitgevoerde werk de historische dimensie te geven. De firma Vaarkamp is gestart vanuit een locatie aan de Hessenweg en vandaar dit artikel...

De Edese Hessenweg en Jac. Gazenbeek

Adriaan Blaas

Van de bezoekers, die het toenamlige kantoor van de Gebroeders Vaarkamp aan de Hessenweg 54 in Ede bezochten, zullen er weinig beseft hebben dat het bedrijf aan een unieke historische weg lag.

'Hessenwegen' worden ze genoemd, oude wegen waarvan de sporen nog steeds over de Veluwe lopen. Ze kregen hun naam door de kooplieden die uit het graafschap Hessen in Duitsland tot ver in de 19e eeuw met volgeladen huifkarren naar Nederland kwamen.

De hoofdroute van de Hessenwagens liep van Zwolle via de Noord-Veluwe naar Amsterdam. Amsterdamse handelaren wilden een eigen verbinding over land met steden in Midden- en Zuid-Duitsland. Een andere route liep langs Arnhem en Ede over Amersfoort. Omstreeks 1740 kreeg de weg bij Lunteren een belangrijke rol, doordat de voerlui de route van Arnhem via Planken Wambuis, Driesprong, Goudsberg en Meulunteren naar Barneveld namen

De Hessenweg bij Ede was een zandweg die over de Ginkelse hei liep en die nog uit de tijd van de Romeinen stamde. Veel van de Hessenwegen zijn nu verhard, maar op de Ginkelse heide en de Goudsberg richting Meulunteren is het een zandweg gebleven.

Onverharde wegen vormden al vroeg een verbinding tussen handelssteden om goederen en reizigers te vervoeren. In



Hessenvoerman (De Veluwenaar)

bosrijke gebieden gebruikte de hoge adel de zandwegen voor hun jachtpartijen. In het graafschap Hessen waren het daarbij vooral de boeren uit de plaat-sen Frammersbach en Spessart die de jachtbuit voor de adel vervoerden. Door hun ervaring en betrouwbaarheid konden zij in heel Europa een netwerk van vervoersdiensten opzetten; reeds in 1659 werd er in Zwolle over Hessenkarren gesproken.



De bloeitijd van de transporten met Hessenwagens was in de 17e eeuw. In Frammersbach stonden in die tijd wel 350 span paarden ingeschreven.

De Hessenwagens veroorzaakten op de zandwegen enorme problemen. Ze waren uitzonderlijk fors en hadden met 175 cm een veel grotere spoorbreedte dan de 129 cm van de normale paardenkarren op de Veluwe. Ze werden getrokken door vier of meer paarden. Door de grote breedte reden de wagens niet door de dorpen, maar over de hei. Wanneer een zandweg zo slecht werd dat er geen doorkomen meer aan was, maakten de voerlieden een spoor ernaast en was het weer, 'vórt met dat peerd'. Geen wonder dat de Hessenwegen steeds breder werden, op sommige plaatsen zelfs honderden meters breed. De Hessenvoerlui, die met hun paard en wagen door onbewoonbare en woeste landstreken trokken, waren voor geen kleintje vervaard. Sterke kerels waren het, die Hessen, die zélf hun vracht van glas, aardewerk en kleding moesten laden en lossen. Ze moesten vechten met struikrovers en ook hun paarden in het gareel houden. De paarden waren fors gebouwd én sterk. De voerlui trokken met een span van dikwijls zes paarden hun zware wagens van twee ton door de sporen over de hei. Vooral in de omgeving van de Goudsberg bij Lunteren was het werken geblazen voor mens en dier.

Proviand werd ingeslagen bij de herbergen buiten de dorpen. Op 19e-eeuwse kaarten



De nog onverharde Hessenweg te Lunteren, gezien vanaf de Karweg in zuidoostelijke richting (1972-73, GA16781)



Herberg De Lindeboom in Meulunteren GA16803

komt de benaming Hessenwegen niet of nauwelijks voor. Een uitzondering is hierop de route Arnhem - De Ginkel - Meulunteren - Barneveld – Amersfoort. Als pleisterplaatsen worden genoemd: Terlet, Woeste Hoeve, Mossel, Planken Wambuis, Reemst en De Ginkel.

Ook *De Lindeboom* aan de Hessenweg in Meulunteren was zo'n herberg, die reeds in 1621 bestond. Van oorsprong was het een boerderij op een middeleeuws herengoed waar waarschijnlijk in de 17e eeuw een herberg naast werd gebouwd, die later werd aangepast als pleisterplaats voor voerlieden. In de tweede helft van 17e eeuw werd het op de Hessenwegen steeds drukker en bleven er veel meer voerlui overnachten

Om de grote wagens een onderkomen te bieden werd aan de overzijde van de Meuluntereseweg, tegenover de herberg, een enorme schuur gebouwd met grote deuren. De wagens konden er aan de ene kant in rijden en er aan de ander kant weer uit. In de schuur zelf was stalruimte voor veertig paarden. Het woongedeelte van de boerderij werd omgebouwd tot gelagkamer. In 1724 werd Otto Jochemse van Manen herbergier van *De Lindenboom*'. Hij werd de stamvader van veel herbergiers aan de Hessenweg te Lunteren. Jacob van den Top was in 1870 de laatste die het Hessenverkeer nog mee- maakte.

Einde van een herberg

In de loop van de 19e eeuw kwamen er spoorwegen en liep het vervoer met Hessenwagens sterk terug. In 1859 kwam er een einde aan het transport over de Hessenwegen, met gevolgen voor de herbergen aan deze route. Zo kwam na 1869 een einde aan de herberg *'De Lindeboom'*. De inboedel van het bedrijf werd openbaar verkocht. Wel werd de boerderij door de schoonzoon van Van den Top nog twintig



Gevelsteen van De Lindeboom

jaar voortgezet. In 1892 verkocht hij de boerderij aan Hendrik Pothoven. In 1898 werden het huis en de schuur afgebroken en kwam er definitief een einde aan 'De Lindeboom' te Lunteren. In 1899 werd er, voor rekening van notaris Wilbrink in Lunteren, een nieuwe boerderij gebouwd. Hij verpachtte de boerderij aan Jan van 't Hol. Na het overlijden van de notaris in 1908 werd zijn dochter Gerharda Wilbrink eigenaresse van de boerderij.

In 1951 kocht Jacob van 't Hol de boerderij, maar na zijn overlijden kwamen de gebouwen leeg te staan. In 2009 werden de gebouwen van 110 jaar oud afgebroken. Alleen de ingemetselde gevelsteen 'De Lindeboom' is bewaard gebleven en verhuisde naar het Gazenbeek Centrum te Lunteren.

Behalve de bestaande Hessenwegen en de Hessenhut bij Lunteren herinnert er weinig aan het goederenvervoer van weleer. In 1971 werd de Hessenweg aan de noordwestelijke helling van de Goudsberg geasfalteerd. Schrijver en journalist, Jac. Gazenbeek te Lunteren verzette zich tot het laatst tegen de verharding van dit deel van de Hessenweg.

Jac. Gazenbeek

Jac. Gazenbeek werd op 30 oktober 1894 geboren aan de Bunschoterweg in Ede, hij overleed in januari 1975 te Lunteren. Hij was het vijfde kind van Gerrit en Hendrika Gazenbeek.

Zijn vader was metselaar en aannemer. Samen met zijn vader maakte hij vele voor hem onvergetelijke wandelingen door de natuur. Hij ging naar de lagere school aan de Telefoonweg te Ede. Hij wilde niet verder leren en ging bij een bakker werken. Na drie jaar verliet hij de bakkerij en ging hij toch weer naar school. De kweekschool, want hij wilde onderwijzer worden. Op de leeftijd van 18 jaar behaalde Jac. zijn onderwijzersakte en kreeg als beloning een fiets van zijn ouders, hiermee zwierf hij over heel de Veluwe. Als onderwijzer gaf hij les in Ede en Lunteren. Tijdens de Eerste Wereldoorlog meldde Gazenbeek zich bij de Bijzondere Vrijwillige Landstorm. Hij werd gelegerd te Utrecht, waar hij zijn hoofdakte voor het onderwijs behaalde. Jac. wilde na afloop van de oorlog weer in Ede als onderwijzer gaan werken, maar dit lukte niet. Hij werd korte tijd assistent-telegrafist te Zwartsluis en later ambtenaar op de gemeentesecretarie te Wisch in de Achterhoek.

Begin 1919 werd hij toch schoolmeester in Bennekom. In 1921 werd Gazenbeek leerkracht op de school in De Valk, een buurtschap tussen Lunteren en Barneveld.

Toen hij in 1922 zijn eerste camera kreeg, zwierf hij nog meer over de Veluwe. Zijn eerste foto, een bloeiende meidoorn aan de Barneveldse Beek, werd in het blad 'Ons Nederland', geplaatst. Jac. Gazenbeek was betrokken bij de oprichting van de Vereniging Oud Ede en van het Geldersch Landschap.

In 1933 nam Gazenbeek ontslag als onderwijzer en ging zich geheel toeleggen op het schrijven van verhalen over de natuur en cultuur van de Veluwe. In 1950 betrokken hij en zijn (derde) vrouw de villa 'Boeckenrode' aan de Boslaan te Lunteren waar hij tot aan zijn dood in 1975 woonde.



Gazenbeek in 1962 met de ANWB prijs voor zijn toeristengids Uit in Gelderland

Gazenbeek was lid van veel natuurorganisaties en actief in tal van commissies. Hij schreef veel boeken en artikelen in diverse tijdschriften, waarbij het boek 'Veluwe, luisterrijk land tussen Randmeer en Rijn' als zijn belangrijkste werk wordt gezien. Hij verzette zich tegen de, in zijn ogen, natuur- en landschapschenners, en pleitte voor het behoud van de oude zandwegen. Zijn kracht lag niet in het actie voeren noch in scherp gepunte commentaren, maar in het schrijven van verhalen. Gazenbeek wees daarin op het mooie, het waardevolle en onvervangbare. *En daaronder vielen dus ook de zandwegen.*

Onderhoud

Het onderhoud van de Hessenwegen en andere zandwegen was altijd een probleem. Zij werden slecht onderhouden. Incidenteel werden de wegen geëgaliseerd, zoals in 1788 toen Prins Willem V op reis ging.

In 1956 besloot het gemeentebestuur van Ede dat er meer geld vrijgemaakt moest worden voor het onderhoud van zandwegen. De fa. Vaarkamp werd uitgenodigd om op de Hessenweg te Ede een proef te doen met het ploegen en schaven van een zandweg.

De gebroeders Frank en Otto Vaarkamp, in 1946 oprichters van het bedrijf, gingen voortvarend te werk. Ze bestelden een wegenschaaf International SBMD van 50 pk en een tractor International SWD 9 van 68 pk. Onder toezicht van de gemeente Ede vond de proef op de Hessenweg plaats. Het ploegen van de zandweg door Frank Vaarkamp ging uitstekend, maar het werken op de wegenschaaf ging zijn broer Otto aanvankelijk minder goed af. Hij had dit werk nog nooit gedaan en kon niet goed overweg met de hendels op de machine. Gelukkig was er een vertegenwoordiger van de wegenschaaffabriek aanwezig. Toen deze het werk van Otto had overgenomen, werd het tot een goed einde gebracht.

Het resultaat was dat de firma Vaarkamp opdracht kreeg alle zandwegen in de gemeente Ede te onderhouden. Daarna breidde het werk aan de zandwegen zich uit en werd een groot gedeelte van de Zuid-Veluwe het werkerrein. Diverse machinisten werden opgeleid voor het onderhouden van deze wegen. Onderhoud aan de Hessenweg en overige zandwegen is zonder onderbreking nog steeds het werk van de fa. Vaarkamp uit Ede.



Hendricus Johannes Nijenhuis werd geboren op 23 april 1911, als een na jongste van de 6 kinderen van Jacobus Nijenhuis. Ten tijde van de geboorte van Henk woonde het gezin Nijenhuis aan de Paasbergerweg te Ede. Vader Jacobus was timmerman/aannemer.

Na de lagere school ging Henk als timmermans knecht aan de slag en later werkte hij als timmerman o.a. bij Smit Transformatoren aan de Reehorsterweg. Maar ontwerpen kon hij ook, het Luthers Gemeentecentrum aan de Maanderweg is bijvoorbeeld gebouwd naar zijn ontwerp.

Vóór zijn huwelijk in 1940 schreef hij sportverslagen in de Edesche Courant. Na zijn pensionering pakte hij het schrijven weer op, en in 1974 verschenen zijn eerste verhalen in De Zandloper, waarvan hij redactielid was. Daarna ging hij ook publiceren in de Edesche Courant en in Ede Stad. In 1977 verscheen zijn eerste boek met verhalen over het Ede van vroeger. H.J. Nijenhuis (1985). Henk Nijenhuis overleed in 1989.

De Vereniging Oud Ede heeft in 2015 de nagenoeg volledige verzameling verhalen van Henk Nijenhuis ontvangen. En hoewel een enkele opmerking in de tekst soms gedateerd is, vinden wij zijn verhalen zozeer de moeite waard dat we ze – met publicatiedatum – opnemen op onze website. Hieronder een voorproefje .

Het 'koophuis op den hoek'

Henk Nijenhuis - Edese Courant 19 juli 1986

Op de splitsing van de vroegere Otterloseweg en de Kreelseweg in Ede bevond zich eens *'Het koophuis op den hoek'*. Men verkocht daar, naast alle mogelijke huishoudelijke artikelen ook ijzerwaren en klompen. Jarenlang heeft het echtpaar Van Wijk deze zaak gedreven. *Willem van Wijk* was aanvankelijk gemeentewerkman, maar werd na zijn huwelijk met *Cornelia Hendrika Harskamp*, in de volksmond kortweg *Knelia*, rangeerder bij de spoorwegen.

De twee leefden rustig van een bescheiden maar vast inkomen tot Van Wijk in 1938 naar Amersfoort werd overgeplaatst. Dat zinde Knelia allerminst. Zij was sterk aan Ede en haar familie gehecht en dan nu zomaar naar de stad gaan? Tot overmaat van ramp kwamen Willem en Knelia in een rijtjeswoning terecht met vrijwel geen schop grond naast het huis. Hoe eerder hoe liever wilden ze weer weg uit Amersfoort.

Een jaar later zag zij haar kans. Het koophuis op den hoek werd verkocht. De eigenaar, architect Jansen werd het, naast zijn bouwkundige beslommingen te veel. Knelia droomde, zodra zij dit nieuws van familieleden hoorde, al van een eigen zaak. Hun huwelijk was kinderloos gebleven, zodat zij aardig hadden gespaard. Het kostte wel moeite, maar zij wist Willem over te halen zijn baan



op te geven en pand en zaak te kopen. Na wat kleine verbeteringen en een grondige schoonmaakbeurt werd hun zaak op 8 juli 1939 geopend.

De functies werden eerlijk verdeeld. Willem ging over het ijzerwerk en de klompen, terwijl Knelia de afdeling huishoudelijke artikelen voor haar rekening nam.

De loop zat er al gauw in. Vooral van mensen uit de Bunschoten en wat verder weg uit Wekerom, waar destijds nog geen winkel op dit gebied was. Deze buitenmensen konden na hun inkopen altijd rekenen op een kop koffie in de achterkamer. Zelfs stond voor hen op maandag tegen het middaguur na afloop van het marktbezoek een pan soep klaar, alvorens ze naar de iets verderop gelegen bushalte trokken. Daar werd gretig gebruik van gemaakt en een bewoonster van de Driesprong nodigde bij wijze van tegenprestatie het echtpaar Van Wijk eens uit op een zondag bij haar te komen eten. Dat beviel minder goed. Na de maaltijd meende de huisvrouw: *'Ikke en mijn man gaan een uurtje plat. Jullie zorgen wel voor de afwas'*.



Etalage Koophuis op den Hoek, 1933 (foto C. Hartgers)

Nog geen jaar na de opening van de zaak brak de Tweede Wereldoorlog uit en toen bleek pas goed uit welk hout de familie Van Wijk was gesneden. Het is pas na de bevrijding bekend geworden en zelfs de naaste burens hebben er geen weet van gehad, maar vanaf 1943 zijn in Het koophuis op den hoek vier joden, vader, moeder, zoon en dochter verborgen geweest. Zij verbleven op de vliering waar twee hangkasten als slaapplek dienst deden met slechts in de avonduren, als de kust tenminste veilig was, even de gelegenheid om lucht te happen. Dankzij de verzorging van het echtpaar Van Wijk dat enorme risico's nam, heeft dit gezin er het leven afgebracht. Na afloop van de oorlog werd de zaak nog jaren op dezelfde voet voortgezet, tot 1970, toen Willem van Wijk overleed, daarna nog vijf jaar door Knelia.

Na een leven van hard werken trok Knelia naar het Maanderzand, waar deze altijd opgewekte vrouw na een goede verzorging enkele jaren terug is gestorven. Al is de naam Het koophuis op den hoek verdwenen, het goed onderhouden pand staat er nog altijd. Thans is er een atelier van fijne schilderkunst gevestigd. *(In 1986, nu is het een woonhuis - red.)*

COLOFON

Vereniging Oud Ede

De vereniging, opgericht in 1924, stelt zich ten doel volgens artikel 3.1 van de statuten:

‘Het onderzoek van archieven en gedrukte bescheiden naar alles wat betrekking heeft op het ontstaan en de geschiedenis van de dorpen (kerken en buurten) van het ambt en van de gemeente Ede en het verzamelen en bewaren van alles wat van belang kan worden geacht voor en betrekking heeft op de geschiedenis van Ede.’

Postadres Postbus 8293, 6710 AG Ede
Telefoon 06 348 676 27
E-mailadres info@oudede.nl & ledenadministratie: ledenadministratie@oudede.nl
Website www.oudede.nl
Bankrekening NL24 INGB 0003 5342 68

Bestuur:

Simon van de Pol (voorzitter), Hans Post (secretaris), Wim Bruijnes (penningmeester) & Patty Gonggrijp.

Leden;

De vereniging telt ca. 700 leden. Nieuwe leden kunnen zich aanmelden per telefoon, brief, e-mail en via de website. Beëindiging van het lidmaatschap uitsluitend schriftelijk per brief of e-mail vóór 1 november. De contributie bedraagt in 2021 € 17,50.

Erelid van de vereniging is Hetty Blaauw-de Wit.

Giften en schenkingen zijn fiscaal aftrekbaar omdat de Vereniging een erkende Algemeen Nut Beogende Instelling is. Omdat de VOE een culturele instelling is geldt zelfs een extra aftrek van 25%! De aftrek geldt overigens ook voor de contributie!

De Zandloper

Is een uitgave van de Vereniging Oud Ede en verschijnt viermaal per jaar. De redactie van De Zandloper bestaat uit Joyce van den Berg, Frans van Oort, en Hans Post (eindredacteur). De redactie is te bereiken op zandloper@telfort.nl.

Nieuwe artikelen die verband houden met de geschiedenis van Ede zijn welkom. De redactie behoudt zich het recht voor een artikel te weigeren. Overname van artikelen uitsluitend na schriftelijke toestemming van het bestuur van de VOE.

De redactie heeft zich ingespannen om rechthebbenden van de geplaatste afbeeldingen te achterhalen. Mocht u menen rechten te kunnen doen gelden, dan kunt u zich melden bij De Zandloper.

Productie van De Zandloper: BladNL, ISSN 1384-7090



HOUT EN BOUWSTOFFEN IMPORT BV

Voor al uw hout en bouwmaterialen
Frankeneng 20 in Ede
0318-636921



Het Vishuis Ede
Grotestraat 2
6711 AM Ede
tel. 0318-846575



KREEFT

BOUW EN ONDERHOUD SINDS 1896

- ▲ ONTWIKKELING
- ▲ NIEUWBOUW
- ▲ ONDERHOUD
- ▲ RESTAURATIE

INFO@BOUWBEDRIJFKREEFT.NL ▲ BOUWBEDRIJFKREEFT.NL



SLIJKRUIKWEG 30 • EDE • WWW.MAXSTEIN.NL

MONDIAL MOVERS
Waijbergen Groep



**VERHUIZEN IS OVERAL HETZELFDE
SERVICE NIET.**

Offerte aanvragen?
www.waijbergen.nl

Tel: +31 (0)318 - 62 45 55 / Email: info@waijbergen.nl / www.waijbergen.nl